

**Українське козацтво
у військово-політичних процесах
Великого князівства Литовського
(20–30-ті рр. XVI ст.)**

Найдавніші згадки про українське козацтво відносяться до кінця XV століття¹. Перші ж повідомлення вказують, що на півдні України зародилася нова могутня сила, яка дуже швидко прогресувала. Козаки на судах перекривають переправи, перехоплюють купецько-посольські валки ворожих Великому князівству Литовському країн, нападають на кримські улуси, служать провідниками урядовим військам. Вже на кінець XV ст. вимальовується основний напрям походів українських козаків – нижня течія Дніпра й Південного Бугу. Цей напрям диктувався географічними, стратегічними і політичними чинниками. Річки служили зручним шляхом для козаків, які, використовуючи човни, спускалися з середньої Наддніпряни до гирла Дніпра і тим же маршрутом поверталися назад. Стратегічно межиріччя Південного Буга і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут знаходилися основні водні переправи, через які проходили великі торгові шляхи з Криму до західних країн, а також старий «З Варяг у Греки»². Тут знаходилися літні кочів'я кримців. Крім того, в районі Хаджибея видобувалася і експортувалася на північ сіль³, а дещо північніше Тавані починалася зона уходів, які активно експлуатувалися українським населенням, і козаками зокрема⁴.

Політична причина полягала в тому, що Північне Причорномор'я у XV ст. належало Великому князівству Литовському (далі ВКЛ. – *Авт.*) і було відібране у нього лише у 80-х рр. XV ст. Кримським ханатом⁵, правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців і відповідали державному курсу Вільна, яке офіційно не відмовлялося від Північного Причорномор'я. Тому не дивно, що на початку XVI ст. козаки, окрім звичайних військових операцій, беруть безмитно сіль, не дозволяють кримським урядовцям стягувати данину з місцевого населення⁶ і дають притул кримським втікачам⁷. Врешті-решт козацька активність досягла таких масштабів, що хан вимушений був розробити план по перекриттю Дніпра ланцюгами, а малих річок – греблями. В Очакові і поряд з ним мали бути побудовані нові укріплення⁸. Щоправда, джерела мовчать про якісь подібні інженерні роботи, що можна пояснити деяким зниженням козацької

активності на півдні. Причина цього, на нашу думку, полягає у між-особній війні, що розпочалася у ВКЛ⁹, а потім – у черговій війні цієї держави з Московією¹⁰. Напевно, козаки мали взяти участь у цих війнах і таким чином припинити великі походи на південь.

У досліджуваній період можна виділити три умовні етапи козацької активності: 1516–1524 рр., 1532–1533 рр., з 1539 року. Умовними вони є тому, що вимальовуються на основі частоти згадування у джерелах. А кількість джерельного матеріалу, що дійшла до нас, ніяк не назвеш задовільною. Зона дій козацтва та сама, що і в попередні часи, хоча розмах діяльності все більше впливає на міждержавні відносини у Східній Європі. Влітку 1516 р. козаки фігурують в оборонних боях на Волині проти татарських військ. Тоді, за даними Мацея Стрийковського, одному з козацьких загонів вдалося перехопити і повністю знищити загін кочовиків чисельністю в 200 шабель¹¹. Восени того ж року козаки, як писав Стрийковський, взяли участь в поході української шляхти на чолі з Предславом Лянцкоронським у Північне Причорномор'я¹². Українські вояки пройшлись рейдом по околицях Білгорода і Очакова, де «чабановь...побили и колько тисячъ овецъ взяли...»¹³. Спроба турків із числа залози білгородської фортеці й місцевих татар перехопити Лянцкоронського зазнала невдачі – біля Овідієва озера вони були погромлені¹⁴. На початку літа 1519 р. козацтво, намагаючись зашкодити черговому нападу перекопців на Україну, атакувало їхні улуси біля Очакова, де «...влуси и городи...погромили многихъ людей...побили кони и овцы стада, много лихоты вчинили...»¹⁵.

Навесні 1523 р. війська київського воеводства під керівництвом Остафія Дашковича захопили і знищили в пониззі Дніпра кримське уфортифіковане місто Іслам¹⁶. Як пізніше скаржилися урядовці Кримського ханату до Панів-Ради ВКЛ, українські вояки «...город Ослам зламали и сказали и дела (тобто гармати. – Авт.) побрали ино колько татар з домы и з жонами и з детми своїми, що ховалися “подле Дніпра”, захопили в полон. На додаток, українці на човнах вийшли в море, де “два корабли взяли и люди в них побили и на чотыри тысячи золотых скарбу побрали...”»¹⁷. В документах, що висвітлюють цю воєнну акцію, не згадано козаків. З огляду на те, що похід на Іслам був продуктом мілітарної сили всієї Київщини, а козаки на той час складали, напевно, тільки меншу частину українського війська, мовчання джерел стає зрозумілим. Але їх безумовна участь підтверджується тим, що вже наприкінці того ж року в урядових колах Литовсько-Руської держави виник план перекриття за допомогою українського козацтва дніпровських переправ в районі Тавані з метою перешкоджання 40-тисячному війську кримців і турок напасти на українські землі. Брак грошей у скарбниці ВКЛ уповільнив набір козаків. Внаслідок цього невеличка козацька флотилія не встигла перехопити нападників. Але це не збентежило її ватажків Семена Полозовича і Криштофа Кмітича, які вирішили дочекатися повернення ворога. І дійсно, коли татарсько-

турецькі загони на зворотньому шляху спробували форсувати Дніпро, українські вояки, незважаючи на свою нечисельність, зненацька атакували їх. Сигізмунд I, не приховуючи власного задоволення, писав Панам-Ради, що козаки «*тыждень* (курсив наш. – Авт.) через Днепр татар не пускали и на каждый день (курсив наш. – Авт.) с ними битву мевали и многих деи их били а иншии де сами тонули...»¹⁸.

До речі, успіхи козаків стали каталізатором для нового спалаху міжусобної боротьби в Криму¹⁹. Розгром перекопців на Ольшаниці 1527 р.²⁰, походи під Очаків ополчень Київщини і Поділля 1529 р.²¹, перемога над кримськими чамбулами у 1530 р.²² і успішна оборона Черкас 1532 р.²³ мали, безумовно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організаційності українського козацтва. Незабаром після деблокади Черкас від татарсько-турецького війська козаки розбили велику купецьку валку з міста Кафи, чим завдали значних збитків кримській скарбниці²⁴. У наступному році козаки повели такий щільний наступ на володіння Криму й Порти, що це викликало неоднаразові скарги з боку султана і хана²⁵.

Чергова війна Литовсько-Руської держави з Великим князівством Московським²⁶ і нові усобиці в Криму²⁷ зменшили й козацьку активність в цьому регіоні. Бельський під 1535 р. повідомляє, що 3000 козаків на чолі з Дашковичем громили кордони Московії²⁸. Згідно документального матеріалу, черкаський староста зробив два успішні походи на московське прикордоння: у 1534²⁹ і 1535³⁰ рр., причому, останнього разу він розбив 3-тисячний ворожий загін³¹. Припинення ж війни й нове посилення агресивних дій проти України з боку османів і кримців викликало й зворотню реакцію українського козацтва. З кінця 30-х років XVI ст. воно все більше перебирає на себе функції основного захисника України від татарсько-турецької агресії.

Уряд Литовсько-Руської держави і його голова Сигізмунд I під впливом козацьких дій остаточно приходять до думки про реєстрацію і впорядкування українських козаків з метою контролю над ними. Саме в цей час виникають плани козацьких реформ. Перша відома на сьогодні реформа козацтва була викладена Сигізмундом I Панам-Ради Великого князівства у 1524 р. Суть її полягала в тому, аби оселити кілька тисяч козаків за державний кошт на островах у пониззі Дніпра³². Подібну, але більш конкретну реформу запропонував Дашкович у 1533 р. на Петрівському сеймі польським сенаторам³³. І. Каманін у своїй роботі «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого» стверджував, що ще 1522 р. на Городенському сеймі О. Дашкович представив королю і Панам-Ради свій варіант козацької реформи³⁴. На жаль, вчений не вказав джерело, на основі якого він подав даний факт*. Автор вважає за потрібне дослідити це питання більш глибоко і з'ясувати, наскільки правий був попередній дослідник.

* Виходячи з цього, Михайло Грушевський піддав цей факт сумніву. Історія України-Руси – Т. VII – С. 104.

По-перше, ідея козацької реформи 1524 р. виникла під впливом козацького походу того ж року. В той же час сам цей похід був продуктом уряду, тобто, ідея використання козацтва проти кримців існувала в урядових колах, принаймні, вже у 1523 р. Беручи до уваги, що Сигізмунд I і Пани-Ради є останньою інстанцією, треба визначити ту людину або ту групу людей, які донесли до верхів ідею впорядкування козацтва. Місцевості, де визначається наявність козаків, локалізують середньою течією Дніпра з центром у Черкасах. По-друге, О. Дашкович запропонував подібний до королівського, але досконаліший варіант заселення дніпровських островів. І по-третє, у 1522 р. Дашкович, внаслідок вдалого походу на Велике князівство Московське³⁵, перебував на хвилі слави (як, до речі, і у 1533 р.). В очах уряду Остафій Іванович був спеціалістом номер один у татарських справах. Його було призначено великим послом до Криму³⁶. Тобто, цей прикордонний староста мав усі можливості запропонувати план блокування козаками дніпровських переправ. До цього слід додати коротку хронологію подій: 1522 р. – сейм, 1523 р. – війська, керовані Дашковичем, знищують місто-фортецю Іслам, і через кілька місяців король і Пани-Ради вирішують набрати козаків задля перешкоди форсування кримцями Дніпра, 1524 р. – значно менший, ніж передбачалося урядом, загін козаків все ж перекрив біля Тавані Дніпро і протягом тижня блокував перекопців на правому березі, і нарешті, наприкінці 1524 р. Сигізмунд I пропонує реформу. Отже, за відсутності прямого джерела і за великої кількості непрямих фактів, автор бере на себе сміливість констатувати, що у 1522 р. у О. Дашковича було більше можливостей виголосити, ніж не виголосити, проект козацької реформи.

На додаток необхідно зупинитися ще на двох моментах, що стосуються згаданого вище питання. У 1523–1524 рр. козаків на службу набирив не черкаський староста, а чорнобильський і речичький намісники К. Кмітич і С. Полозович. Виникає логічне питання: чому Дашкович не був призначений урядом для цього? На нашу думку, відповідь полягає в тому, що в умовах підготовки до татарського наступу на Київ черкаському і канівському старості важливіше було залишатися у своїх замках як таких, що мали прийняти на себе перший удар. В той же час, Чорнобиль і Речиця розташовані північніше Києва і, відповідно, перебували у більшій безпеці. Криштоф Кмітич і Семен Полозович були українськими шляхтичами місцевого походження³⁷ і тому, зрозуміло, добре знали місцеву людність і козаків. Більше того, М. Бельський взагалі вважав С. Полозовича козацьким ватажком і називав його «Полоз Русак, славний козак»³⁸. Цікаво, що Семен Полозович місто Речицю відбудував, заселив і укріпив заново³⁹. Для цього він повинен був мати достатню воєнну силу. Дешева, але грізна козаччина мала стати для нього основним матеріалом у цій справі. Після смерті ж Семена Полозовича Речицю віддали князю А. Вишневецькому, рід якого, за твердженням М. Стрийковського, мав надвірний козацький загін⁴⁰.

Другим важливим моментом є те, що Бельський, описуючи виступ О. Дашковича на Петрівському сеймі у 1533 р. щодо заселення дніпровських островів, зовсім не згадує козаків⁴¹, і це при тому, що польський історик загалом неодноразово описує їхню діяльність. Отже, черкаський і канівський староста де юре не пропонував козацької реформи. Ймовірно, це сталося тому, що слухачами Остафія Дашковича були не литовсько-руські, а польські сенатори, для яких козацьке питання ще не набуло такої гостроти, як для їхніх колег з Вільна, а значить і виступ О. Дашковича був побудований з урахуванням місцевої, тобто польської, специфіки. Загалом же ми підтримуємо думку М. Грушевського, що всі пропозиції щодо урядової організації козацтва йшли так чи інакше від усієї київської шляхти⁴². Він навіть характеризує ідею козацької реформи, як «задушевну гадку української адміністрації»⁴³. Недарма в жалуванях і судових актах за 1520–1540-і рр. у Черкасах поряд із шляхтою, слугами і міщанами названі козаки⁴⁴.

На початку 40-х рр. уряд Литовсько-Руської держави і його голова Сигізмунд I вдається до чергової спроби реформування козацтва, яка кардинально різнилася від попередньої. Якщо раніше йшлося про набір певної кількості козаків з метою їх оселення на островах у пониззі Дніпра, то тепер у столиці вирішили підійти до цього питання глобальніше, а саме повністю переписати козаків з метою їх підпорядкування і контролю. Для цього у 1541 р. на Київщину було направлено дворянина Стрета Солтановича. Але ця спроба, як і попередні заходи уряду, виявилася невдалою.

В історіографії утвердилася думка, що найм козаків на державну службу відбувся у 60-х роках XVI ст. Дійсно, якщо ставити питання про набір козаків на кількарічну державну службу, то можна погодитися з попередніми дослідниками цього питання. Що ж стосується взагалі козацтва на державній службі, то, на нашу думку, це сталося набагато раніше. Вже перше згадування українських козаків під 1489 р. прямо вказує, що вони були проводирями війська королевича Яна Ольбрахта, тобто прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччю, від цього відповідний зиск. Козацький похід 1524 р. теж був повністю організований державою, а згадування під 1526 р. заgonу якогось Михайла Козака, що був присланий королем до Черкас, дає право думати, що деякі козаки були-таки найняті тоді Сигізмундом I. Окрім прямого найму королем існував ще інший тип державної служби, а саме – у почтах українських урядників. Справа в тому, що воєнна система Великого князівства Литовського передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т. зв. службників або слуг. Чисельність цього заgonу спеціально не визначалася, але повинна була відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при

призначенні Юрія Михайловича Монтовтовича воєводою Київським було вказано, що «ижъ онъ маеть, на томъ замку нашомъ украинномъ мешкаючы, не малую суму слугъ ховати ку службѣ нашої...»⁴⁵. Виходячи з цього, присутність козаків серед службників київських воєвод⁴⁶ фактично є державною службою.

Українське козацтво репрезентувало собою кардинально нову воєнну силу на кордоні Литовсько-Руської держави. Земське ополчення і наймані війська були орієнтовані на стратегічну оборону, розраховану на рідкі вторгнення ворога. Але в умовах безперервних нападів кочовиків з метою максимально швидкого пограбування територій без в'язування у серйозні бої така оборона була спроможна лише послабити ворога і зменшити збитки. Козацтво ж було орієнтовано, за прикладом степовиків, на стратегічний наступ. Воно не чекало, коли і звідки прийде орда, а саме шукало ворога, намагаючись випередити його.

¹ Kronika Marcina Bielskiego. – Т. II. – Кн. 4–5. – Sanok, 1856. – S 882; Голобуцький В. Запорозьке казачество. – К., 1957. – С. 45.

² Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С. 100–118.

³ Acta Tomiciana. – Т. 6. – Poznan, 1857. – S. 103.

⁴ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – С. 9.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 361–362.

⁶ Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 9; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. I. // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т. 35. – СПб., 1892. – С. 290–292.

⁷ Литовская Метрика. – Кн. 8. – Вильнюс, 1997. – С. 78.

⁸ Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469–1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. – Krakow–Warszawa, 1881. – S. 379–380.

⁹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 205.

¹⁰ Там же – С. 205–206; Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. – М., 1995. – С. 367–373.

¹¹ Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Macirja Stryjkowskiego. – Т. II. – Warszawa, 1848. – S. 388.

¹² Ibid. – S. 389.

¹³ ЦДАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 736.

¹⁴ Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Macirja Stryjkowskiego. – S. 389.

¹⁵ ЦДАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 790–791.

¹⁶ Черкас Б.В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 60–61.

¹⁷ ЦДАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 911.

¹⁸ ЦДАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 948.

¹⁹ Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2001. – С. 102.

²⁰ Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С. 67.

²¹ Черкас Б.В. Політична криза... – С. 108–109.

²² Там само. – С. 109.

²³ Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – [Б. м.], [б. р.]. – С. 82; Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 63.

²⁴ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 203.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од., зб. 15. – Арк. 161 об; Акты ЗР. – Т. II. – С. 186.

²⁶ Похлебкин В.В. Указ. соч. – С. 378–379.

²⁷ Черкас Б.В. Політична криза... – С. 111–112.

²⁸ Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1068.

²⁹ Acta Tomiciana. – Т. 16, cz. 2. – Wrocław, 1961. – S. 111–112.

³⁰ Ibid. – S. 322, 326.

³¹ Ibid. – S. 322, 326.

³² «кды бы там тысяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали снагьби и овшем была от них большая а знаменитая послуга и оборона паньствам нашим...» і далі продовжував, що козаків потрібно «... по Днепру на перевозех розложить...» // ЦДІАУК. – КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 948; Архив Министерства Юстиции. – Т. 1. – М. 1897. – С. 523.

³³ Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1059; Acta Tomiciana. – S. 366.

³⁴ Каманин И. Указ. соч. – С. 25.

³⁵ Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 59.

³⁶ Там само. – С. 59–60.

³⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 147, 149.

³⁸ Kronika Marcina Bielskiego... – S. 950.

³⁹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – М., 1892. – Приложение С. XLIX.

⁴⁰ Kronika... M. Strykowskiego. – S. 388.

⁴¹ Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1059.

⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 104.

⁴³ Там само. – С. 104.

⁴⁴ Акты ЗР. – Т. II. – С. 188, 353, 402.

⁴⁵ Любавский М. Областное деление... – С. XVI.

⁴⁶ Грушевський М. Назв. праця. – С. 90.